

РАҲИМЖОНОВ Дурбек Обиджонович,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Исломишунослик ва ислом цивилизациясини
ўрганиш ICESCO кафедраси доценти,
тарих фанлари номзоди

АБУ ҲАФС НАСАФИЙНИНГ «КИТОБ АЛ-ҚАНД» АСАРИ МОВАРОУННАХР ҲАДИС ИЛМИ ТАРИХИ БЎЙИЧА МУҲИМ МАНБА

«КИТАБ АЛЬ-КАНД» АБУ ХАФСА НАСАФИ ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ НАУКИ ХАДИС В МАВАРАННАХРЕ

ABU HAFS NASAFI'S "KITAB AL-QAND" AN IMPORTANT SOURCE ON THE HISTORY OF THE SCIENCE OF HADIS IN MAWARANNAHR

Аннотация. Абу Ҳафс Насафийнинг «Китоб ал-қанд» асари VIII-XII асрларда Мовароуннахрдаги ҳадис илми тараққиёти бўйича манбалар орасида энг кўп маълумотни ўзида мужассам қилган асардир. Бу манба XX аср бошларига қадар йўқолган асарлар қаторида саналиб келар эди. Унинг кашф этилиши Марказий Осиёда ҳадис илми тараққиётига оид тарихни ёритишда катта янгилик бўлди.

Калит сўзлар: Китоб ал-қанд, Қандийа-йи хурд, Мунтахаб, Зайл, ҳадис илми, иснод, қўлёзма.

Аннотация. «Китаб аль-Канд» Абу Хафса Насафи – один из наиболее информативных источников по развитию хадисов в Мавараннахре в VIII-XII веках. Этот источник числился среди утраченных произведений до начала XX века. Его открытие стало крупным прорывом в истории развития хадисоведения в Средней Азии.

Ключевые слова: Китаб ал-канд, Кандия-йи хурд, Мунтахаб, Зайл, наука хадис, иснад, рукопись.

Annotation. Abu Hafs Nasafi's "Kitab al-Qand" is one of the most informative sources on the development of hadith in Mawarannahr in the VIII-XII centuries.

This source was listed among the lost works until the early twentieth century. His discovery was a major breakthrough in the history of the development of hadith in Central Asia.

Keywords: Kitab al-qand, Qandiya-yi khurd, Muntakhab, Zayl, science of hadith, isnad, manuscript.

КИРИШ

Абу Ҳафс Насафийнинг «Китоб ал-қанд» асари Мовароуннахр муҳаддислари ва ҳадис илмининг кўзга кўринган намояндалари ҳақидаги маълумотлардан энг кўпини мужассам қилган манбалардан ҳисобланади. Бу асарнинг кашф қилиниш тарихи XX асрнинг иккинчи ярмини ўз ичига олади.

XIX аср охирида рус шарқшуноси академик В.В. Бартольд бошқа манбалар орқали номи маълум бўлган мазкур асарнинг Мовароуннахр сиёсий тарихи учун аҳамиятини юқори баҳолади ва «...кўринишидан, бу асарнинг бизгача фақатгина Абу Ҳафснинг шогирди Муҳаммад ибн 'Абд ал-Жалил томонидан қилинган сайланманинг форс тилидаги таржимаси етиб келган», деган янглиш фикрни билдирди [1:59-61]. Бу тадқиқотчи томонидан билдирилган тахмин узоқ вақт кўп сонли тадқиқотчиларни жалғитиб келди. Демак, аниқроқ қилиб айтсак, форс тилидаги мустақил асар «Қандийа-йи хурд» Абу-л-Фадл Муҳаммад ибн 'Абд ал-Жалил ас-Самарқандийнинг сайланмаси – «Мунтахаб»нинг таржимаси [1:61]. Кейинчалик бу тахмин бошқа рус тилида ижод қилган тадқиқотчилар томонидан ривожлантирилиб, исботи талаб қилинмайдиган аксиома сифатида қабул қилина бошлади [2:23].

АСОСИЙ ҚИСМ

«Китоб ал-қанд» асари ҳақида ўзбекистонлик тадқиқотчилар ҳам ўз фикрларини билдирдилар. Улар ҳам мазкур асарнинг шу давргача фақат Абу Ҳафс ан-Насафийнинг шогирди Муҳаммад ибн 'Абд ал-Жалил томонидан қисқартириб олинган форсий таржимаси «Қанд», «Қандийа» ёки «Қандийа-и хурд» («Кичик қандийа») номи билан маълум эканлигини таъкидладилар [3:62-65].

«Китоб ал-қанд»нинг кашф этилиши узок тарихга эга. Тадқиқотчиларнинг эътибори аввалига Муҳаммад ибн ‘Абд ал-Жалил ас-Самарқандийнинг «Мунтахаб Китоб ал-қанд» асарига тушди. 1907 йилда Париждаги Франция Миллий кутубхонаси бир қўлёзма сотиб олиб, унга «Arabe 6284» рақамини берди. 1925 йилда Э. Блоше томонидан нашр этилган кутубхона каталогига бу қўлёзма шундай тавсиф қилинади: «Боши ва охири йўқ бўлган Мовароуннахр ҳадисчилари биографик қомусининг нотўлиқ бир бўлаги; доимо Насаф, Самарқанд, Бухоро, Исфижоб зикр қилинади. 1^а-варақда берилган 1127-28 санаси асар матнининг нақадар қадимийлигини билдиради. Хати – насх, XIV аср, 75 варақ; миқёси – 28,5x17 см» [4:227].

1950-йилларда бу қўлёзма бўйича изланишлар олиб борган тадқиқотчилар Ҳ. Риттер ва А.З.В. Тўғон у ҳақда баъзи фикрларни билдирдилар. Ҳ. Риттернинг мулоҳазасича, ушбу қўлёзма нусхаси – ҳижрий 438 ва 444 (милодий 1046 ва 1053) йиллар орасида ‘Абд ал-Малик ибн ал-Ҳусайн ибн ‘Али ан-Насафий томонидан ёзилган Насаф ва Исфижоб ҳанафий олимлари тарихининг бир бўлаги [5:51]. Профессор Тўғон бу асарни Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд фи та’рих Самарқанд» асарига Абу-л-Фадл Муҳаммад ибн ‘Абд ал-Жалил ас-Самарқандий томонидан ёзилган «Зайл» (давом) деб ҳисоблади [6:207]. Билдирилган биринчи фикр хато бўлиб, иккинчиси ҳақиқатга бир мунча яқин эди.

1999 йилда ливанлик тадқиқотчи Йусуф ал-Ҳодий «Китоб ал-қанд» асарининг танқидий матнини тайёрлади. Ношир бу ишни амалга оширишда икки қўлёзма – Истанбул ва Париж нусхаларидан фойдаланди. Лекин у Дж. Уайнбергер ва Ю. Паулнинг Париж қўлёзмаси Муҳаммад ибн ‘Абд ал-Жалил ас-Самарқандийнинг «Мунтахаб китоб ал-қанд» китобининг ягона нусхаси эканлиги ҳақидаги илмий асосланган хулосаларидан хабардор бўлмаган ҳолда, уларни инкор қилди. У китобнинг янги наشري охирида исмлар, жой номлари, тарихий воқеалар ва бошқа рўйхатларни кўрсаткич (*фихрист*) сифатида

бериб, асарни фойдаланиш учун қулай ҳолатда чоп эттирди [11:877]. Аммо бу нашрнинг ҳам ўзига яраша жиддий камчилик томонлари мавжуд. Энг аввало шуни таъкидлаш лозимки, унда икки мустақил асар – «ал-Қанд» ва «Мунтахаб» бир қилиб қўшиб юборилган ва уларга Ғарбда ўтказилган илмий тадқиқотларни ҳисобга олмаган ҳолда «Китоб ал-қанд фи зикр ‘уламо’ Самарқанд» номи берилган. Ваҳоланки, бу икки китоб алоҳида-алоҳида мустақил асар бўлиб, Туркия қўлёзмаси «Китоб ал-қанд»нинг асл нусхаси, Париж қўлёзмаси эса – «Мунтахаб»нинг ягона нусхасидир.

Булардан ташқари, Париж қўлёзмасида мавжуд биографиялардан баъзилари Техрон нашрида ўз аксини топмаган.

Йусуф ал-Ҳодий қўлёзманинг 73^б- ва 74^а-варақларини йўқолган, деб ҳисоблайди [11:86]. Ваҳоланки, мазкур икки варақнинг орқа тарафлари йўқолиши мумкин эмас. Кўринишидан, ношир қўлёзманинг ўзидан эмас, балки ундан олинган нусхадан фойдаланган ва ундаги нусханинг баъзи варақлари йўқолган бўлиши мумкин.

Икки нусхани тўлиқ солиштирилмаганлиги натижасида «‘Айн» бобида Туркия қўлёзмасида йўқ бўлган, Муҳаммад ибн ‘Абд ал-Жалил томонидан киритилган икки қўшимча – 1) Абу Аҳмад ‘Абд ал-Му’мин ибн ‘Абд ал-Карим ас-Самарқандий ал-Ҳоким ва 2) Абу Аҳмад ‘Абд ар-Раҳмон ас-Самарқандий ал-Ҳоким [7:47а] номлари ҳам нашрда мутлақо йўқ. Бундан ташқари баъзи жузъий камчиликлар ҳам учрайди. Масалан, ас-Саййид ал-Имом Абу-л-Музаффар Қосим ибн Аби Шужо‘га берилган таржимаи ҳолда бу олимнинг номи ал-Имом Музаффар ибн Қосим тарзида нашр этилган [11:691]. Ваҳоланки бу ном қўлёзмада тўғри шаклда берилган [9:1956].

2001 йилда «Китоб ал-қанд» Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон ўғли томонидан ўзбек тилига қисқартирган ҳолда таржима қилиниб, оммабоп тарзда нашр этилди [10]. Натижада, фақат ўзбек тилида ўқий оладиган кенг китобхонлар оммаси бу китоб билан қисман бўлсада танишиш имкониятига

эга бўлдилар. Аммо бу таржима «Китоб ал-қанд» Туркия қўлёзмасининг Назар Муҳаммад ал-Форйобий томонидан амалга оширилган нашридан қилинган бўлиб, мазкур нашрда йўл қўйилган хатолар унда ҳам такрорланади. Боз устига таржимада илм учун ғоят зарур ҳадис *иснодлари* ташлаб кетилган. Бу қабилдаги қискартириш ўзбекча нашрнинг илмий аҳамиятини пасайтиради.

Нашрда яна баъзи жузъий камчиликлар ҳам учрайди. Масалан, Аҳмад ибн Наср ал-‘Атакийнинг нисбаси «ал-Аткий» [10:8] шаклида берилган. Худди шу ерда Абу Му‘оз Холид ибн Сулаймон ал-Балхийдан ҳадис ривоят қилган маъносидаги «*раво ‘анҳу Аҳмад...*» ибораси «Аҳмад...нинг (Абу Му‘оз ҳақида) ривоят қилишича,...» тарзида таржима қилинган [10:8]. Кириш қисмининг охиридаги «Мазкур қўлёзма 11-асрга мансуб бўлиб, 98 варақдан иборат» [10:5] жумласида иккита катта хатога йўл қўйилган: Абу Ҳафс ан-Насафий умрининг аксар қисмини XII асрда яшаб ўтган бўлиб, у номини зикр этган кўпгина уламолар ҳам шу асрда яшаганлар ва шунга кўра, қўлёзма XI асрга тегишли бўлиши мумкин эмас; иккинчидан асарнинг Туркиядаги нусхаси 98 эмас, балки 198 варақдан иборат [9:1986]. Бу таржима ҳақида хулоса қилиб айтиш мумкинки, у оммабоп бўлиб, ундан илмий мақсадлар кўзда тутилмаган.

«Китоб ал-қанд»нинг барча қўлёзма ва нашрлари бўйича таҳлиллар асосида қуйидагиларни хулоса қилиб айтиш мумкин:

Истанбулнинг «Süleymaniye Kütüphanesi»да «Turhan Valde» фондида 70 рақам остида сақланаётган қўлёзма Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд фи ма‘рифат ‘уламо’ Самарқанд» асарининг нотўлиқ нусхаси;

Парижнинг «Bibliothèque Nationale» кутубхонасида араб тилидаги қўлёзмалар фондида 6284 рақами остида сақланаётган нусха ан-Насафийнинг шогирди Муҳаммад ибн ‘Абд ал-Жалил томонидан «Китоб ал-қанд» асаридан қискартириб, баъзан қўшимчалар киритиб, биографияларни ўзига хос янги тартибда ўзгартирган ҳолда жойлаштириб, қилинган «Мунтахаб» («Сайланма»);

1991 йилда Назар Муҳаммад ал-Форйобий томонидан амалга оширилган нашр баъзи хато ва камчиликларга эга бўлса-да, умумий йўналишини тўғри деб қабул қилиш мумкин. Чунки унда бир асар бошқаларга аралаштирмай алоҳида нашр этилган;

Йусуф ал-Ҳодий томонидан қилинган нашрда аввалги нашрдаги баъзи хатоларни тўғрилланган бўлсада, икки бошқа-бошқа асар бирлаштириб юборилди ва бу икки асарга умумий бир ном берилиб, хатога йўл қўйилган.

Мазкур хулосадан келиб чиқиб, икки қўлёзмани алоҳида-алоҳида тарзда танқидий нашрини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Ушбу тадқиқотда, юқорида зикр этилган камчиликларни эътиборга олган ҳолда, ал-Форйобий (Саудия) нашри, ал-Ҳодий (Техрон) нашри ҳамда Туркия ва Париж қўлёзмалари киёсий ўрганилди.

Мовароуннаҳрда энг аввал яратилган машхур тарихий-биографик асарлардан бири Абу Са‘д ‘Абд ар-Раҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисийнинг (в. 1015 й.) «Китоб ал-камол фи ма‘рифат ар-рижол мин ‘уламо’ Самарқанд» [8:240] асаридир. Бу асар бизгача етиб келмаган ҳисобланади. Жа‘фар ибн Муҳаммад ал-Мустағфирийнинг (в. 1041 й.) Насаф тарихи бўйича ёзган асари ҳам юқорида зикр этилган асар каби бизгача етиб келмаган [1:60-61].

ХУЛОСА

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд» ва «Мунтахаб» асарлари 1232 та мовароуннаҳрлик уламоларнинг таржимаи ҳолини беради. Улар VIII-XII асрларда маънавиятнинг турли соҳаларида фаолият олиб боришган. Китобга, асосан, Самарқанд шаҳри билан боғлиқ бўлган – бу шаҳарда туғилган, яшаган, фаолият олиб борган, вафот этган ёки қайсидир жиҳатдан шаҳар маънавий ҳаётига таъсир кўрсатган уламоларнинг номлари киритилган. Аммо асарда Самарқанд шаҳридан ташқари Дабусийа, Кушонийа, Кеш ҳамда Насаф каби шаҳар ва қишлоқлар билан боғлиқ уламоларнинг таржимаи ҳоллари ҳам кўплаб

учрайди. Чунки юкорида қайд этилганидек, муаллиф ўз олдига нафақат Самарқанд шаҳри, балки Сўғди Самарқанд вилояти муҳаддислари биографик луғатини тузиш вазифасини қўйган.

Мазкур асарда келтирилган 950 дан ортиқ ҳадис Самарқанд маънавий ҳаёти турли жабҳаларидаги муҳитни – илоҳиёт, ахлоқ, сиёсат, қонунчилик, кадриятлар соҳаларини акс эттиради.

«Китоб ал-қанд» асари VIII-XII асрлардаги Мовароуннахр, хусусан, Самарқанд маънавий муҳитини, жумладан, ҳадис илми тараққиётини ўзида акс эттирган муҳим ва қимматбаҳо манбадир.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. I. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 760 с.
2. Вяткин В.Л. Кандия малая. Перевод краткой редакции на персидском языке арабского труда Абу Хафса Наджмеддина Умара б. Мухаммед ан-Насафи ас-Самарканди / Предисловие и примечания переводчика // Справочная книжка Самаркандской области. – Самарканд. – 1906. – Вып. 8.
3. Уватов У. Самарқанд уламолари // Донолардан сабоқлар. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – Б. 62-65.
4. Blochet E. Catalogue des manuscrits arabes des nouvelles acquisitions. – Paris. – 1925.
5. Ritter H. Arabische Handschriften in Anatolien und Istanbul // Oriens. – Т. III. – 1950.
6. Toğan A.Z.V. Tarihde Usul. – Истанбул. – 1950.
7. Абу-л-Фадл Мухаммад ибн 'Абд ал-Жалил ас-Самаркандий. Мунтахаб Китоб ал-қанд. – Париж. – Франция миллий кутубхонаси. – Араб қўлёзмалари фонди. – Қўлёзма № 6284. – В. 44б. – 75 с.
8. Абу Ҳафс 'Умар ибн Мухаммад Ан-Насафий. ал-Қанд фи зикр 'уламо' Самарқанд / Назар Мухаммад ал-Форйобий таҳрири остида. – Саудия Арабистони: Мактабат ал-Кавсар, 1991. – 622 б.
9. Абу Ҳафс 'Умар ибн Мухаммад ан-Насафий. Китоб ал-қанд фи ма'рифат 'уламо' Самарқанд. – Истанбул. – Сулаймонийа кутубхонаси. «Turhan Valde» фонди. – Қўлёзма № 70. – 158 в.
10. Абу Ҳафс Умар ибн Мухаммад ибн Аҳмад ан-Насафий. Ал-Қанд фий зикри уламои Самарқанд (Самарқанд уламолари хотирасига доир қанд (дек ширин китоб) / Арабчадан қисқартириб таржима қилувчилар: Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон ўғли. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001.
11. Абу Ҳафс 'Умар ибн Мухаммад Ан-Насафий. ал-Қанд фи зикр 'уламо' Самарқанд / Йусуф ал-Ҳоди таҳрири остида. – Техрон: Ойина-йи мирос, 1999. – 877 б.